

Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlar'da Cemaat-i İslamiyelerin Teşekkülü (1878-1918)

Formation of Balkan Islamic Communities in the aftermath of Berlin Treaty (1878-1918)

*Ayşe Zişan Furat**

Özet

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, sadece Balkanlar'daki Osmanlı varlığının büyük bir bölümüne son vermesi açısından değil; aynı zamanda yüzyıllardır bölgede bir arada yaşayan dinî ve etnik gruplar üzerindeki uzun vadeli sonuçları nedeniyle adeta bir dönüm noktası olmuştur. Savaş sonucunda toplanan Berlin Kongresi'nde bir ay boyunca süren tartışmalar sırasında Avrupalı devletler, Ayastefanos Antlaşması'nın şartlarına dinî grupları ve özellikle de Hristiyan grupları ilgilendiren maddelerin eklenmesi için ısrarcı davranmışlardır. Bunun bir neticesi olarak Berlin Antlaşması'na, bağımsızlığı kabul edilen her yeni Balkan devletinde bulunan dinî gruplara yönelik din ve ibadet özgürlüğü hakkında bir madde koyulmasına karar verilmiştir. Her ne kadar savaşın Balkan Müslümanları üzerindeki etkileri Kongre süresince konuşulmamışsa da, söz konusu maddeler, dolaylı bir şekilde Müslümanların din işlerinin idaresi ve yürütülmesi ile kimliklerinin korunmasını sağlayacak olan Cemaat-i İslamiyelerin oluşumunu beraberinde getirmiştir. Bu çalışmanın günümüzde benzer sorumlulukları üstlenmekte olan Balkanlardaki Cemaat-i İslamiyelerin kökenlerine ışık tutacağı ve izleyen çalışmalar için de yeni bir perspektif sağlayacağı umut edilmektedir. Üç bölümden oluşan çalışmada, öncelikle Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonlanması ve akabinde toplanan Berlin Kongresi konusunda genel bir giriş yapılacak; ardından da kongrede dinî gruplar ile ilgili hususların hangi esaslar çerçevesinde ele alındığı incelenecektir. Son olarak da bölgedeki Cemaat-i İslamiyelerin ortaya çıkış süreçleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Berlin Kongresi, Balkan Müslümanları, Balkan Cemaat-i İslamiyeleri

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Eğitimi Anabilim Dalı, e-mail: zisanfurat@yahoo.com

Abstract

The Russo-Turkish War (1877-1878) was of higher importance not only because it brought an end to most of the Ottoman presence in the Balkans political wise, but also because of its far-reaching consequences for the religious and ethnic communities that co-existed for centuries in the region. During month-long discussions that took place at the Berlin Congress, held in the aftermath of the war, the European Great Powers insisted on extending the clauses of the San Stefano Treaty to the religious groups, exclusively the Christian ones. As a result, the Berlin Treaty included an article on the religious rights and freedom of every newborn Balkan state. Although the specific impact of the war on the Balkan Muslims was not discussed during the Congress, the final clauses brought along the formation of the Islamic Communities - bodies for administrating and managing religious affairs as well as for sustaining indirectly Muslim identity. Despite the fact that this paper does not offer an in-depth analysis due to space limitations, it nevertheless aims to not only critically discuss the dynamics of the foundation process of the Islamic Communities in the Balkans that remain critical religious institutions nowadays, but also to offer and elaborate on several new aspects for future research on this issue. The paper consists of three chapters – first, an overview of the outcome of The Russo-Turkish War and the Berlin Congress is provided, then general discussion topics during the Congress related to religious groups are presented, whereas finally, the paper delves into the concurrent formation of the Islamic Communities in the Balkan states.

Keywords: Balkans, The Russo-Turkish War (1877-1878), Congress of Berlin, Muslims in the Balkans, Islamic Communities in the Balkans

Giriş

XIX. yüzyılın son çeyreği Osmanlı Devleti'nin siyasi ve sosyal kaderini belirleyen önemli gelişmelere sahne olmuştur. Osmanlı, bir taraftan uğradığı toprak kayıpları ve dolayısıyla da içerisinde bulunduğu siyasi gerileme sürecine çözümler üretmeye çalışırken bir taraftan da idaresi altındaki bölgelerde, esas itibarıyla milliyetçilik akımlarının etkisinin artması ile yakından ilişkili olan isyan ve savaşlarla uğraşmak durumunda kalmıştır. Yönetimdeki adaletsizlik, idari sistemdeki bozukluklar, geri kalmışlık gibi çeşitli soyut kavramlar ile ilişkilendirilerek ortaya çıkan bu isyanlar, Batılı devletlere ıslahat yapması için Osmanlı'ya kurdukları baskıları artırma bahanesini vermiştir.

Bu çerçevede 1875 Hersek¹, 1876 Bulgaristan isyanları² ve bunun bir sonucu olarak 1876'da Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açması³ Rusya'nın Balkanlardaki nüfuzunu artırabilmesi için de elverişli zemini oluşturmuştur.⁴ Rusya'nın bölgede milliyetçilik akımının etkisiyle ortaya çıkmaya başlayan devletçiklerin oluşumlarında başat bir rol üstlenme gayreti, kısa bir süre içerisinde diğer devletlerin dikkatini çekmiş ve Balkanlar'daki Rus nüfuzu, dengelerin en azından bir müddet daha korunmasını çıkarlarına daha uygun gören Avrupa Devletlerinin girişimleri ile bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Ancak ne İngiltere'nin çabaları neticesinde toplanan İstanbul Konferansı (23 Aralık 1876)⁵ ne de konferans esnasında ilan edilen Kanun-i Esasi, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile elim sonuçlar doğuracak bir savaşa sürüklenmesini engelleyebilmiştir.⁶

Osmanlı Devleti'nin doğu ve batı cephelerinde önemli toprak kayıplarına uğradığı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, diğer ismi ile 93 Harbi'nin gerek ortaya çıkış nedenleri gerekse sonuçları incelendiğinde savaşın sadece siyasi ve askerî bir hezimet olarak telakkisinin kısıtlı ve dar bir bakış açısının ürünü olacağı açıktır. Savaş öncesinde Osmanlı Devleti ile yapılan görüşmelerde Hristiyan halk için talep edilen ıslahatların vurgulanması⁷ ve savaş sonucunda

¹ Hersek isyanı ile ilgili bkz.: Enver Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, 6. baskı, Türk Tarih Kurumu [TTK], Ankara 2003, s. 72-82 ve Zafer Çakmak, "1875 Hersek İsyanı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, Elazığ 2003, s. 241-254; ayrıca isyanının çıkış ve gelişiminde Panslavizm akımının etkisi ile ilgili bir analiz için bkz. Mithat Aydın, "Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü", *Bellekten*, c. LXIX, S. 256, Ankara, Aralık 2005, s. 913-935.

² Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.: Mithat Aydın, *Balkanlarda İsyân: Osmanlı-İngiltere Rekabeti Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

³ Enver Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 6. Baskı, TTK, Ankara 2007, s. 14-40.

⁴ Savaş öncesinde meydana gelen hadiselerle genel bir bakış için bkz.: Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, VI, TTK, Ankara 2011, s. 3280-3298.

⁵ Rusya'nın Sırbistan ve Karadağ Savaşı sonrasında İstanbul'da mütareke görüşmelerinin yapılması üzerine toplanan konferanstaki yaklaşımı, bölgedeki nüfuzunu artırma çabasının bir göstergesidir. Bkz.: Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983, s. 192-201. İstanbul Konferansı için ayrıca bkz.: Mithat Aydın, "Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı (1876)'nın Yeri", *Ankara Üniversitesi D.T.C.F Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXV, S.39, Ankara 2006, s. 101-115.

⁶ İstanbul Konferansı'ndaki görüşmeler ve savaşın çıkışı ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Ali Fuat Türkogeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, II, Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal, 2. Baskı, TTK, Ankara 1987, s. 3-15.

⁷ Türkogeldi, *a.g.e.*, s. 10.

toplana Berlin Kongresi'nde özellikle Balkanlar'da yaşayan gayrimüslimlerin haklarının ön plana çıkarılmaya çalışılması, savaşın neticelerinin Osmanlı toplumsal hayatına etkileri açısından da incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.⁸ Nitekim Batılı devletler tarafından özellikle 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanan ve adeta Osmanlı'nın iç işlerine bir müdahale kapısı açan gayrimüslim ahalinin haklarının korunması mevzuu,⁹ Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında farklı bir yön kazanmıştır. Savaşın neticesinde Osmanlı'nın Balkanlar'daki topraklarının büyük bir bölümünün gayrimüslim idarelerin eline geçmesi, bölgedeki Müslümanları 'azınlık' konumuna indirgemiş; bu ise Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunu koruyabilmesi için sosyal ve dinî hayatı da kapsayacak farklı bir takım tedbirler geliştirmesine yol açmıştır. Söz konusu tedbirler içinde de bölge Müslümanlarının dinî idareleri, kilit bir konuma sahip olmuştur.

Osmanlı'nın çekilişinden sonra bölgedeki Müslümanların din, hukuk ve eğitim alanlarındaki işleriyle ilgilenen temel kurum olan Cemaat-i İslamiyeler, 1924'de Hilafet makamının ilgasına dek İstanbul ile bağlarını sürdürmeye gayret etmişlerdir. Bu süreç içerisinde Cemaat-i İslamiyeler, yeni idareler ile egemenlik alanının belirlenmesine yönelik çekişme içerisinde de girmişlerdir. İlerleyen yıllarda Balkanlardaki İslam Topluluklarına dönüşen ve günümüzde bağımsız idarî yapılarla varlıklarını sürdürmeye devam eden bu oluşumlar, bölgedeki Müslümanların dinî işlerinin yanı sıra sosyal kimliklerinin de temsilcisi olma rolünü üstlenmektedirler. Siyasi karar verme mekanizmalarının içerisinde de aktif rol oynayan bu kurumların teşekkül sürecinde etkili olan amilleri anlayabilmek; bugünkü toplumsal hayat içerisindeki yerlerini tanımlayabilmek ve

⁸ Karpat, konuya kısmen de olsa temas eden değerli çalışmalar yapmıştır. Balkanlar'da ulusçuluk akımının Berlin Antlaşması sonrasında bölgenin sosyo-kültürel yapısı ile etkileşimi ve Osmanlı açısından sonuçlarına ilişkin detaylı analizi için bkz.: Kemal Karpat, "1878 Sonrasında Güneydoğu Avrupa'da Ulusçuluğun Toplumsal ve Siyasal Temelleri: Bir Yeni Yorum", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, çev. Recep Boztemur, İmge, Ankara 2004, s. 197-242. Ayrıca, XIX. yüzyılın son çeyreğindeki gelişmelerin, azınlık statüsüne giren Müslümanların sosyo-politik hayatı üzerindeki etkileri bkz.: Kemal Karpat, "Balkan Müslümanlarının Medeni Hakları", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, İmge, Ankara 2004, s. 283-314.

⁹ Paris Antlaşması'nın 9. maddesinde, Islahat Fermanı'nın antlaşmayı imzalayan devletlere Osmanlı Devleti'nin iç idaresine müdahale etme hak ve yetisi tanımayacağı açık bir şekilde bildirilmişse de, uygulama genellikle bunun aksi yönünde olmuştur. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s. 2. Baskı, TTK, Ankara 1996, s. 58. Paris Antlaşması'nın tam metni için bkz.: Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, TTK, Ankara 1953, s. 341-352.

gelecekleri ile ilgili projeksiyonlar oluşturabilmek açısından önem taşımaktadır. Bu noktadan hareketle, çalışmamız Berlin Kongresi'nin ardından Balkanlar'da ortaya çıkan özerk veya bağımsız yeni idareler altında Cemaat-i İslamiyelerin teşekkül sürecine ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Bu doğrultuda, öncelikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonlanması ve akabinde toplanan Berlin Kongresi konusunda genel bir giriş yapılacaktır; ardından da kongrede dinî gruplar ile ilgili hususların hangi esaslar dikkate alınarak ele alındığı incelenecektir. Son olarak da bölgedeki Cemaat-i İslamiyelerin ortaya çıkışları üzerinde durulacaktır.

1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Sonlanması ve Berlin Kongresi

Dönemde yazılmış tarihlerden ve yazılı basından her aşaması detaylı bir şekilde takip edilebilen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı,¹⁰ Osmanlı Devleti için yüzyılın en büyük kayıplarına neden olan gelişmeler arasında değerlendirmek mümkündür. Osmanlı komutanları doğu ve batı cephelerindeki pek çok mevkiye münferit zaferlere imza atmışlarsa da, Rus ordusunun ilerlemesini durduramamışlar; Ruslar batı hattında Plevne'nin düşüşünün ardından Edirne'yi işgal etmişler, doğu hattında ise Kars'ı ele geçirmişlerdir. Osmanlı idaresinin savaşı bitirmek için Batılı devletlerden destek alamaması ve durumun daha da kötüleşebileceğinin görülmesi üzerine, II. Abdülhamid'in doğrudan Çar'a telgraf çekerek antlaşma teklifinde bulunmasıyla savaş sonlandırılabilmiştir.¹¹

Taraflar arasında yapılan görüşmeler neticesinde 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı'nın Balkanlar'daki varlığına büyük bir ölçüde son verecekti.¹² Antlaşma şartlarına göre Karadağ, Sırbistan ve Romanya bağımsızlığını kazanacağı; kuzeyde Tuna Nehri'ne, doğuda Ohri'ye, güneyde Ege Denizi ve güneybatıda da Edirne'ye uzanan, günümüz Makedonyasını da kapsayan bir Bulgaristan Prensiği kurulacağı; Bosna-Hersek, Girit, Teselya, Arnavutluk ve Ermenistan'da ıslahat yapılacağı kayıt altına alınmıştır.¹³ Ancak, Rusya'nın Balkanlar'ın adeta tamamına nüfuz etmesi

¹⁰ Örn. Ahmed Mithat, *Zübdetü'l-Hakayık (1877-78 Osmanlı-Rus savaşından bahseder)*, İstanbul 1295; Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, II, s. 3-37; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, s. 282-568; Dönem basınında savaş konusunda çıkan haberler ile ilgili bkz.: Sedat Bağırhan, *Osmanlı Basınında 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Manisa 2008.

¹¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, s. 59.

¹² Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanması için yapılan müzakereler hakkında detaylı bilgi için bkz.: Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, s. 569-574.

¹³ Antlaşma metni için bkz.: *Berlin Abidnamesi: Ayastefanos, Berlin, Kıbrıs Muahedenamesi*, Karabet Matbaası, İstanbul 1324/1908, s. 37-57.

anlamını taşıyan antlaşma, bölgedeki dengeleri korumaya çalışan Batılı devletlerden büyük tepki alınca özellikle İngiltere ve Avusturya'nın girişimleri ile antlaşmanın yeniden masaya yatırılması için bir konsensüs oluşturulmuştur. Bunun sonucunda ise, Berlin Antlaşması'nın mukaddimesinde de açık bir şekilde ifade edileceği üzere “*Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanmasıyla sona eren Osmanlı-Rus Savaşı neticelerini, Avrupa düzeninin devamını sağlamak amacıyla yeniden değerlendirmek için Almanya Prensi Bismarck'ın hakemliğinde*” Berlin’de bir kongre toplanmasına karar verilmiştir.¹⁴ Bismarck’ın da dile getirdiği gibi yapılacak Berlin Kongresi’nin temelde iki hedefi bulunmaktaydı. Bunlar; Ayastefanos Antlaşması’nın tamamıyla tetkik edilmesi ve kongrenin kararlarını içeren, tarafların her ikisinin de antlaşmayı imzalayacaklar arasında bulunması sebebiyle bağlayıcılığı olacak bir antlaşma metninin oluşturulmasıydı.¹⁵ Bu doğrultuda, Paris Antlaşması’nı imzalayan ülkelerin delegelerinin katıldığı kongre, 13 Haziran 1878’deki ilk oturumu ile başlamıştır.¹⁶ Taraflar arasında özellikle Balkanlar’daki devletlerin durumuna ilişkin yoğun tartışmalara sahne olan kongre, bir ay süresince yirmi oturum

¹⁴ Aynı husus kongrenin ilk oturumunda da dile getirilmiştir. Yapılan araştırmanın neticesinde protokollerin Fransa, Avusturya ve İngiltere dışişleri bakanlıkları tarafından yayımlandığı tespit edilmiştir. Söz konusu metinlerde ayrıca çeviri ve hatta kongreye ilişkin yazışmalara da yer verilmiştir. Bkz.: *Documents Diplomatiques, Affaires d'Orient, Congrès de Berlin, Affaires Étrangères, Imprimerie Nationale, Paris 1878; Actenstücke in Orientalischen Angelegenheiten, Präliminarfriede von San Stefano. Congress-Protokolle und Vertrag von Berlin*, Druck und Verlag der K.K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien 1878; *Turkey. No.39 (1878), Correspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocols of the Congress*, Harrison and Sons., London 1878. Araştırmada Protokollerin Osmanlı Türkçesine de çevrildiği görülmüş; atflarda bu çeviri temel olarak alınmıştır. Bkz. *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1298/1880, s. 4. [Buradan sonraki atflarda *Protokoller* şeklinde kullanılacaktır.]

¹⁵ *Protokoller*, s. 46.

¹⁶ Kongreye katılan daimi delegelerin ülkelere göre dağılımı şu şekildedir: Almanya Başvekili Prens Otto von Bismarck, Hariciye Nazırı Bernhard Ernst von Bülow, Paris Büyükelçisi Prens Hohenlohe-Schillingsfürst; Avusturya Hariciye Nazırı Kont Andrassy, Berlin Sefiri Kont Károlyi, Roma Sefiri Baron Heinrich Karl von Haymerle; Fransa Hariciye Nazırı Mösyö Waddington, Berlin Sefiri Kont de Saint-Vallier ve Hariciye Nezareti’nde Politika Şubesi Müdürü Mösyö Desprez; İngiltere Başvekili Beaconsfield, Hariciye Nazırı Marki Salisbury ve Berlin Sefiri Lord Odo Russell; İtalya Hariciye Nazırı Kont Corti, Berlin Sefiri Kont de Launay; Rusya Başvekili Prens Gorçakov, Londra Sefiri Kont Şuvalov, Berlin Sefiri Mösyö d’Oubril; Devlet-i Aliyye’den Nafia Nazırı Kara Theodori Paşa, Rumeli Orduları Serdar-ı Ekremi Mehmed Ali Paşa ve Berlin Sefiri Sadullah Bey Efendi. *Protokoller*, s. 2-3.

halinde gerçekleşmiş ve 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın imzalanması ile sona ermiştir.¹⁷

Berlin Antlaşması'nın Balkanlar ile ilgili maddelerine genel hatlarıyla bakıldığında Ayastefanos Antlaşması'nın büyük ölçüde ta'dil edildiği görülmektedir. Bölgedeki yeni düzenlemeleri kısaca şu şekilde ifade etmek mümkündür: Bulgaristan, idaresi Hristiyanlar tarafından yürütülecek özerk bir emaret statüsü kazanacaktır (m.1). Balkanlar'ın güneyinde, idari açıdan özerk olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin doğrudan siyasi ve askerî yönetimi altında bulunacak olan Şarkî Rumeli Vilayeti haline getirilecektir (m.13).¹⁸ Söz konusu vilayet daha önce Ayastefanos Antlaşması'nda yer almamıştır. Makedonya ıslahat yapılmak koşuluyla Osmanlı Devleti'ne bırakılacaktır (bkz. m. 2 ve 14). Bosna-Hersek'in idaresi, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakılacaktır (m.25). Karadağ (m.26), Sırbistan (m.34) ve Romanya (m.43) ise bağımsız hale gelecektir.

Berlin Antlaşması, ileride kongre protokollerini incelerken de göreceğimiz üzere, Ayastefanos Antlaşması'nın üzerinde çok kısıtlı bir şekilde durduğu bir hususu, dinî grupların durumunu, sıklıkla dile getirmiş; idare değişimlerinin bölgedeki dinî grupların [milletlerin]¹⁹ durumlarına etkisi konusuna değinmiştir.

II. Berlin Kongresi'nde Dinî Gruplar ile İlgili Tartışmalar ve Alınan Kararlar

Ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan çekilişi ardından bölgede kurulmaya başlanan irili ufaklı emaret ve devletçiklerin akıbetlerinin tartışıldığı Berlin Kongresi, açılış konuşmalarının ardından Bulgaristan Eyaleti'nin durumunun tartışılmasıyla asıl gündemine geçmiştir.²⁰ Yukarıda da dile getirildiği üzere, kongrenin toplanmasının görünüşteki nedeni Avrupa'da Paris Antlaşması ile kurulan düzenin devamlılığının sağlanması ve Ayastefanos Antlaşması'nın bu düzeni tehdit eden maddelerinin tekrar değerlendirilmesi olmakla beraber, Avrupa Devletlerinin kendi çıkarlarına uygun bir şekilde antlaşma metnine eklemek istedikleri diğer hususlar, bunlar arasında da özellikle

¹⁷ Çalışmamızda temel antlaşma metni olarak *Berlin Abidnamesi: Ayastefanos, Berlin, Kıbrıs Muabedenameleri*, (İstanbul: Karabet Matbaası, 1324-1908) kullanılacaktır. Metnin latinize edilmiş versiyonu için bkz.: Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, s. 403-424.

¹⁸ Söz konusu vilayet daha önce Ayastefanos Antlaşması'nda yer almamıştır.

¹⁹ Çalışmamızda temelde eş anlamlı olarak kabul edilen dinî grup ve millet tanımlamaları, cümle içerisindeki bağlamlarına göre kullanılmıştır. Osmanlı millet sistemi hakkında genel okuma için bkz.: M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik, İstanbul 2004.

²⁰ *Protokoller*, s. 4-5.

bölgedeki dinî gruplara ilişkin olanlar ele alınmıştır. Kongre protokollerinden anlaşıldığı üzere, kongrede farklı dinî grupların bir arada yaşadığı bölgelerde Müslüman askerlerin bulundurulmaması gereğinden Rus rahiplerin emlakine, mukaddes mahallerden Aynaroz'un statüsüne kadar din alanı ile doğrudan veya dolaylı bir biçimde ilgili pek çok tartışma yapılmıştır. Ancak konumuzla ilişkili olarak bunlardan üç tanesi özel önem arz etmektedir.

1. Dinî Grupların Himayesi Meselesi

Ulus devletlerin kuruluşunda dinî kurumların oynadığı rolün Osmanlı gibi çok dinli ve uluslu bir yapıya sahip olan imparatorlukların geleceklere bakımından önemi, Avrupalı devletler tarafından çok uzun müddetten beri bilinmektedir. Bu da onların özellikle gayrimüslim gruplar üzerindeki etkilerini artırma çabaları için iyi bir neden oluşturmaktadır. Bu bağlamda 1877-1878 Osmalı-Rus Savaşı, uzun yıllar Osmanlı topraklarındaki dinî grupları himaye altına alma konusunda adeta birbirleriyle yarışan Avrupalı devletler açısından önemli bir fırsat olmuştur.²¹ Nitekim Rus Delegeşi Şuvalov'un savaşın başlangıcına dair yaptığı yorumlarda, Rusya'nın Bâb-ı Âlî'nin Paris Antlaşması'ndaki taahhütlerini ihlal ettiğini iddia etmesi ve Rusya'nın Osmanlı topraklarına ilişkin hırs veya emellerinden ziyade, bu topraklarda yaşayan Hristiyanların durumunu iyileştirmek için savaştığını vurgulaması²² Rusya'nın konuya yaklaşımını gösteren güzel bir örnektir. Sadece Rusya değil, diğer Avrupalı devletler de kongrenin hemen hemen her oturumunda Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin durumlarının ıslaha muhtaç olduğunu dile getirmekle bu kalıplaşmış ifadenin adeta kongrenin tüm oturumlarına damgasını vurmasını sağlamışlardır. Bununla beraber, kendilerine yakın olan

²¹ Bu bağlamda Fransızların kapitülasyonların verilmeye başlanmasından itibaren Osmanlı topraklarındaki Katolikleri himaye altına alma çabası (bkz.: Abdurrahman Bozkurt, "Fransa'nın Osmanlı Devleti'ndeki Katolikleri Himaye Hakkı ve Bunun Sona Ermesi", *Tarih Dergisi*, S. 52 (2010/2), İstanbul 2011, s. 123-150), Rusların Balkanlar'daki Ortodoks ahaliyi Panslavizm ideolojisi altında örgütleme konusundaki teşebbüsleri (bkz.: Hasan Demiroğlu, *Rus Kaynaklarına Göre Rusya'nın Balkan Siyaseti: Ortodoks Birliği ve Panislavizm (1856-1878)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009), İngilizlerin Yunanistan'ın bağımsızlığını ilan ediş sürecinde yaptığı destekler (bkz.: Hasan Demirhan, *İngiltere'nin Balkan Politikası ve Yunanistan*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013), ilerleyen yıllarda Amerika'nın Osmanlı topraklarındaki Protestanlık merkezli misyonerlik faaliyetleri (bkz.: Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe, İstanbul 2008; Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, 3. Baskı, İmge, Ankara 2000) pek çok araştırmada detaylı bir şekilde incelenmiştir.

²² *Protokoller*, s. 144.

Hristiyan grupları ön plana çıkarmaktan da geri durmayacaklardır. Örneğin Rusya hami rolünü sadece Ortodokslarla kısıtlı tutmayarak Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Hristiyan halkı temsil ettiğini göstermeye çalışmakta ve Rus delegeleri bu arzularını pek çok vesile ile dile getirmekteydi. İngilizler ise, Rusların bölgede yaşayan Rum ve Slav gruplar arasında sadece ibadete dayalı bazı farklılıkların bulunduğunu iddia etmeye kadar varacak olan bu tavrını; Rumları, Slavlar tarafından çeşitli eziyetlere uğrayan mazlum ve kendileri tarafından korunacak bir kavim olarak tasvir ederek karşılamaktaydı.²³ Kongre protokollerinde görülen ilginç bir husus da, tüm bu tartışmaların Hristiyan gruplar üzerinden yapılması ve Müslümanlara ilişkin olarak, emlak sorunu gibi tali konular²⁴ dışında, din ve inanç özgürlükleri ile ilgili meselelere temas edilmemesidir. Nitekim bu yaklaşım, din ve ibadet özgürlüğü tartışmalarında daha belirgin hale gelecektir.

2. Osmanlı Devleti'nden Ayrılan Bölgelerde Din ve İbadet Özgürlüğü

Osmanlı'da öncelikle 1839 Tanzimat ve ardından da 1856 Islahat fermanları ile tescil edilmiş olan gayrimüslim tebaanın hak ve özgürlükleri konusu, ilerleyen yıllarda devletin gündemini giderek artan bir şekilde meşgul etmeye devam etmiştir. Yukarıda üzerinde durduğumuz gibi, Osmanlı Devleti'ne karşı açılan savaşların temel nedeni olarak Avrupalı devletler tarafından sıklıkla dile getirilen bu mevzu, Ayastefanos Antlaşması'nda çok kısıtlı bir çerçevede ele alınmışsa da, Berlin Kongresi ile tekrar ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Bulgaristan Eyaleti'nde yaşayan Ortodoks halkın durumu ile ilgili olarak ilk defa ifade edilen din ve ibadet özgürlüğü maddesi, diğer grupları da kapsar bir hale getirilmiş²⁵ ve Fransa delegesi Mösyö Waddington tarafından teklif edildiği şekliyle şu üç temel nokta üzerine yoğunlaşmıştır:²⁶

²³ *Protokoller*, s. 11-14 ve 23-24. İngilizlerin Berlin Kongresi'nde Rumları himaye etmeye yönelik politikaları ile ilgili Marki Salisbury'nin Lord Odo Russell'a gönderdiği mektupta bilgi bulunabilir. Bkz. *Turkey. No.39 (1878), Correspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocols of the Congress*, s. 4.

²⁴ *Protokoller*, s. 82.

²⁵ Madde, 24 Haziran'da toplanan 5. oturum esnasında okunmuştur. Bkz.: *Protokoller*, s. 41.

²⁶ Aydın, Berlin Kongresi'nde yapılan tartışmaları Bulgaristan örneği üzerinden incelediği çalışmasında kısa da olsa Waddington'un önerisine değinmektedir. Bkz.: Mithat Aydın, "Diplomasi Oyununda Aktörler ve Figüranlar: Berlin Kongresi'nde Büyük Devletler ve Bulgaristan", *Türk Tarihinde Balkanlar*, II, ed. Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik, Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi, Sakarya 2013, s. 790.

1. *Hukukî ve medenî açıdan din farkı gözetmeksizin eşitlik*; diğer bir ifadeyle farklı din ve mezheplere mensubiyetin kamu görevine, memurluğuna atanma ve şerefine nail olmada engel teşkil etmeyeceği,
2. *Dinî gruplara ibadet özgürlüğünün sağlanması*,
3. *Grupların ruhanî liderleriyle aralarındaki ilişkinin engellenmemesi.*²⁷

Kongrenin devam eden oturumlarında aynı şekliyle korunmaya devam edilecek bu üç nokta dışında, söz konusu teklifte Bulgaristan ve Şarkî Rumeli’de bulunan “Katolik rahip ve piskoposların ibadet özgürlükleri” konusuna da yer verilmiştir. Fransa’nın kongre süresince öne çıkardığı bu nokta, bölgedeki Katolik nüfusun geleceğinin garanti altına alınmasına yönelik bir çabadır.²⁸ Ancak, ilerleyen oturumlarda Rusya ve İngiltere tarafından maddenin tek bir dinî gruba indirgenmesinin sakıncalarına dair yöneltilen eleştiriler neticesinde söz konusu ifade, maddeden tamamen çıkarılmıştır.²⁹

Kongrenin ilerleyen oturumlarında öncelikle Sırbistan’ın,³⁰ ardından da Romanya³¹ ile Karadağ’ın³² bağımsızlığı tartışılırken Bulgaristan için kabul edilen maddenin, adı geçen bölgeler için de geçerli kılınması gündeme gelmiştir. Neticede; Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ile Romanya’da yaşayan milletler arasında medenî ve siyasî hukuk açısından herhangi bir din ve mezhep farkının hiç kimse için hiç bir yerde bir ayırım nedeni olmayacağı, din ve mezhep farklılığının kamu görevine veya memuriyete atanmada ya da iş dalını icra etmede engel teşkil etmeyeceği, gerek bölgedeki ahali gerekse bölgeye gelen yabancıların ibadet özgürlüğünün temin edileceği, farklı milletlerin dinî teşkilatlarına müdahale edilmeyeceği ve bunların ruhanî [dinî] liderleri ile aralarındaki ilişkinin engel olunmayacağı kayıt altına alınmıştır. Ancak antlaşmanın 5., 27., 35., ve 44. maddelerinde dile getirilen bu husus ile ilgili Şarkî Rumeli Vilayeti için bir istisna yapılmıştır. Şöyle ki, Kara Theodori Paşa’nın, vilayetin Osmanlı’ya bağlı olmasından ötürü Osmanlı Devleti’nde geçerli olan din ve ibadet özgürlüklerinin tümünün burada da geçerli olacağına

²⁷ *Protokoller*, s. 41-42.

²⁸ Dönemde Bulgaristan’daki Katolik nüfus ile ilişkili olarak bkz.: Canan Seyfeli, “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1847-1918)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S. 52/2, Ankara 2011, s. 157-190.

²⁹ *Protokoller*, s.64-65. Aynı husus ilerleyen oturumlarda İngiltere ve Almanya tarafından defaatle ifade edilecektir. Bkz.: *Protokoller*, s. 74-75.

³⁰ *Protokoller*, s. 93.

³¹ *Protokoller*, s. 124.

³² *Protokoller*, s. 132.

ve böyle bir maddenin gereksizliğine yönelik ifadeleri haklı bulunarak konuya ilişkin maddede bu durumun bildirilmesine karar verilmiştir. Böylece, antlaşmada Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında yaşayan milletler için tanıdığı tüm hak ve hürriyetlerin, Şarkî Rumeli Vilayeti'nde de geçerli olması kabul edilmiştir (m. 20).

3. Osmanlı Topraklarındaki Din Özgürlüğü

Kongrenin dinî gruplara ilişkin olarak üzerinde durduğu diğer bir önemli husus da, Osmanlı topraklarındaki din özgürlüğü meselesidir. Ayastefanos Antlaşması'nın tartışmaya konu olan 22. maddesi aslında, Osmanlı topraklarında seyahat eden veya yerleşik bulunan Rus papaz ve ziyaretçiler ile diğer devletlerin din adamları ve ziyaretçilerine eşit imtiyaz ve hakların verilmesine dairdir. Ayrıca, aynı maddede mukaddes yerlerdeki ve özellikle de Aynaroz'daki rahipler ile dinî kurumların haklarının korunması üzerinde durulmaktadır.³³

Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya için kabul edilen din ve ibadet özgürlüğü maddelerinin Osmanlı'ya tatbik edilmesi ve bu hususun Ayastefanos Antlaşması'nın ilgili maddesiyle birleştirilmesine yönelik olarak İngiltere'nin teklifiyle tartışmaya açılan madde, Kara Theodori Paşa'nın söz konusu hakların hâlihazırda Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiş olduğu yönündeki itirazlarına rağmen³⁴ kabul edilmiştir.³⁵ Berlin Antlaşması'nın 62. maddesi haline dönüşen bu maddede; Bâb-ı Âli'nin de dinî özgürlükleri en geniş kapsamıyla koruyacağı, Osmanlı topraklarının hiçbir bölümünde din veya mezhep farkı nedeniyle medeni ve siyasi hukukun çiğnenemeyeceği, herhangi bir kamu görevine, memuriyete veya makama atanmada ya da herhangi bir iş dalında din farklılığının ayrımcılığa neden teşkil etmeyeceği ifade edilmiştir. Böylelikle daha önceki maddelerin Osmanlı topraklarıyla sınırlandırılmış versiyonu olarak değerlendirilebilecek madde ile artık doğrudan gayrimüslim halk muhatap alınmaktaydı.

Tüm bu tartışmalar içerisinde dikkatleri çeken çok önemli bir husus vardır: Bismarck'ın yukarıdaki maddeye ilişkin yaptığı yorumda da dile getirdiği üzere, teklif edilen maddelerin sadece tek bir Hristiyan grubun değil, tüm Hristiyanların menfaatlerini korumaya yönelik olması.³⁶ Ancak 1877-1878

³³ *Protokoller*, s. 159.

³⁴ *Protokoller*, s. 159.

³⁵ *Protokoller*, s. 160. Benzer bir tartışma kongrenin 16. oturumunda da gündeme gelmiş ve Osmanlı Devleti daha önce Hristiyan ahaliye ilişkin verdiği ıslahat sözünü tutmamakla suçlanmıştır. *Protokoller*, s. 210.

³⁶ *Protokoller*, s. 159.

Osmanlı-Rus Savaşı'nın çok önemli bir sonucu daha bulunmaktadır ki bu ise savaşın neticesinde Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan çekildiği topraklarda kalan Müslüman nüfusun, azımsanamaz oranda olmasıdır. Doğal olarak bölgedeki Müslümanların bir kısmı savaş esnasında hayatını ve mal varlığını yitirmiş, bir kısmı ise savaşın neticesinde kurulan yeni idarelerin altında yaşayamayıp Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır.³⁷ Bununla birlikte Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu, yüzyıllardır yaşadığı topraklarda varlığını sürdürebilmek için tüm gücüyle direnmiştir. Fakat gerek Ayastefanos Antlaşması gerekse Berlin Kongresi bu grubu göz ardı etmiştir. Kongre üyeleri her grubun din ve ibadet özgürlüğü konusunda en geniş haliyle özgürlüklerinin kabul edilmesini vurgulamakla beraber, esas itibarıyla Hristiyan grupların haklarının iyileştirilmesini hedeflemiştir. Kongrede Batılı devletlerce Müslümanlar hakkında herhangi bir yorum yapılmadığı gibi, Osmanlı delegeleri tarafından da Müslümanların hakları dile getirilmemiştir. Söz konusu maddelerdeki hususların Müslümanlara yönelik olarak kongrede gündeme alınıp değerlendirilmeyişi ise, ilerleyen süreçte Müslüman unsurların hak talep ve icrası sırasında pek çok sorunla yüzleşmelerine yol açacaktır.

III. Berlin Antlaşması Sonrasında Cemaat-i İslamiyelerin Teşekkülü

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuçlarından en fazla etkilenen dinî grupların başında, daha önce de zikredildiği üzere, Müslümanlar gelmektedir. Savaş sonrasında bölgede kalan Müslümanlar varlıklarını korumak ve sürdürmek amacıyla aralarındaki bağı mümkün olduğunca güçlendirmek için gayret göstermişlerdir. Buna bir de daha önce tecrübe etmedikleri gayrimüslim idare tarafından yönetilme vetiresi eklenince Müslümanları bir araya getirmede etkin rol oynayan sosyal, dinî ve politik örgütlenmeler giderek önem kazanmıştır.

Müslümanların dinî örgütlenmelerinin kökenleri, sürecin doğası gereği, Osmanlı'nın bölgeyi fethi ile başlamaktadır. Müslümanların dinî alanla ilişkili neredeyse tüm işlerinin idaresinden sorumlu olan ilmiye teşkilatı, devletin ilk yıllarından itibaren teşekkül etmeye başlamış; Osmanlı topraklarına katılan her yeni bölgede Osmanlı'nın sosyo-kültürel kurumlarının tanıtılması işlevini de görmüştür. İfta, kaza ve tadrîsten oluşan üç temel alanda faaliyetlerini sürdüren ilmiye teşkilatı, Fatih dönemi (1451-81) ile hiyerarşik bir yapılanmaya kavuşmuş ve Şeyhülislam ulemanın reisi olarak kabul edilmiştir.³⁸ Zaman içerisinde

³⁷ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasındaki göçler ile ilgili genel bir bakış için bkz.: Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, 2. Baskı, Etkileşim, İstanbul 2008, s. 77-120.

³⁸ Ahmet Akgündüz, "Fatih Sultan Mehmed'in Teşkilat Kanunnamesi", *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, 1. Kitap, Fey Vakfı, İstanbul 1990, s. 318. Ayrıca

güçlenen Şeyhülislamlık makamı, 1826 yılında Yeniçeriler Ocağı'nın ilgasının ardından Ağa Kapısı'na taşınarak din işleri idaresi ile ilgili farklı birimlerden oluşan bir örgütlenme aşamasına girmiştir. Devletin modernleşme sürecine girmesi üzerine, özellikle hukuk ve eğitim alanlarında yaşanan sekülerleşme ve idarenin de bakanlıklar sistemine geçmesiyle İlimiye sınıfının yetki ve sorumluluklarında zamanla kısıtlamalar görülmeye başlanmıştır.³⁹ Ancak Osmanlı'dan kopan bölgelerde farklı bir gelişme söz konusu olmuş ve Osmanlı Dönemi'nde buralarda Şeyhülislam'ın temsilcisi olarak görevlendirilen müftülerin önemi ve etkinliği giderek artmıştır.

Berlin Antlaşması ile farklı statülerle Osmanlı'dan ayrılan bölgelerde Müslümanların azınlık konumuna gelmeleri İslam toplumunun teşkilat yapısının daha güçlü bir şekilde örgütlenmesini de beraberinde getirmiştir.⁴⁰ Teşkilatın başında bulunan müftülükler, sadece Müslümanların dinî işleriyle ilgilenmemiş; aynı zamanda bir cemaat olarak kimliklerini koruyabilmelerini temin için Müslümanların önderi olan Halife ve onun temsilcisi olan İstanbul'daki Meşihat makamı ile dinî ve sosyal bağların sürdürülmesini sağlayan önemli bir dinî ve politik aktör haline gelmişlerdir. Bununla beraber, kurulan yeni idarelerin din politikaları ile de ilgili olarak, müftülüklerin ve onlara bağlı dinî teşekküllerin, statüleri ile üstlendikleri görevlerde bölgelere göre farklılıklar görülmüştür. Ancak tüm bu oluşumların ortak özelliği, bölgedeki Müslüman halkı dinî teşkilatın içerisine dâhil edecek biçimde, Osmanlı Devleti'nde olmadığı kadar sıkı bir örgütlenmeye ve hiyerarşik bir yapılanmaya sahip olmalarıdır. İşte bu yapılanmanın merkezini de *Cemaat-i İslamiyeler* oluşturmaktadır.

Günümüzde yapılan araştırmalar, Cemaat-i İslamiyelerin temellerinin Berlin Antlaşması'ndan çok daha eski dönemlerde atıldığını göstermektedir.⁴¹ Yunanistan'daki Cemaat-i İslamiyeleri inceleyen Nükhet Adıyeye'nin ifade ettiği üzere, Osmanlı Dönemi'nde temelleri atılan bu cemaatler devletin gücünün zayıflamasının ardından Batı Trakya, Rumeli ve Adalardan geri çekilme

bkz. Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 247.

³⁹ Esra Yakut, *Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 56 vd.

⁴⁰ Müftülük kurumu konusunda Osmanlı'da yapılan düzenlemeler ile ilgili bkz.: Esra Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 3/1, Eskişehir 2003, s. 33-54.

⁴¹ Halit Eren, *Batı Trakya Türkleri*, İstanbul 1997, s. 69; Hüseyin Memişoğlu, "Bulgaristan'da Cemaati İslamiye ve Vakıf Kurumları", *Vakıflar Dergisi*, S. 25, Ankara 1995, s. 297-308.

sürecinde ön plana çıkmışlardır.⁴² Berlin Antlaşması'nın öngördüğü sınır komisyonunda yapılan uzun görüşmeler neticesinde Yunanistan ile 1881 yılında imzalanan İstanbul Uluslararası Sözleşmesi'nde hâlihazırda mevcut olan Cemaat-i İslamiyelerden bahsedilmesi,⁴³ bunların varlığının daha önceye dayandığının bir kanıtıdır. İlk olarak vakıf idareleri ile ilgilenmek üzere Mithat Paşa'nın Tuna Valiliği döneminde oluşturulduğu düşünülen bu cemaatler, esasen Tanzimat'ın yerel yönetimler konusunda getirdiği düzenlemelerin bir sonucudur.⁴⁴ Adıyeke'nin tespitlerine göre, Balkanlar ve Adalarda ek bir meclis olarak işlevlerini sürdüren yerel meclisler ile evkaf ve eytam meclisleri, Osmanlı'nın bölgeden çekilme sürecinde Müslüman Türklerin azınlık örgütleri haline dönüşerek Cemaat-i İslamiyeleri ortaya çıkarmıştır.⁴⁵ Nitekim, daha önce de dile getirildiği üzere, Osmanlı Devleti'nin çekildiği bölgelerde kalan Müslümanların dinî yaşantılarını sürdürebilmeleri, kimliklerini koruyabilmeleri ve idari açıdan bir bütün olarak temsil edilebilmeleri için önemli rol oynayan bu cemaatler, yeni oluşturulan Balkan devletlerinde eş dönemli olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.

Berlin Antlaşması ile birlikte Osmanlı'ya bağlı olarak iç işlerinde özerk bir eyalet haline getirilen Şarkî Rumeli Vilayeti, 1885'te Bulgaristan tarafından ilhak edilene dek Cemaat-i İslamiyelerin yaygınlaştığı temel merkezlerden bir tanesi olmuştur. Osmanlı'nın tüm kanun ve hükümlerinin geçerli olduğu vilayetin 1879 tarihli Dâhili Nizamnâmesi'nde din ve ibadet özgürlüğünün (m. 339) yanı sıra, dinî grupların eskiden sahip oldukları hak ve hukuklarını devam ettirecekleri; dinî teşkilatlarını oluşturmalarında, ayrıca yerli ve yabancı dinî liderleri ile kurdukları/kuracakları ilişkilerde herhangi bir engellemeyle karşılaşmayacakları beyan edilmiştir (m. 335-336).⁴⁶ Bu maddeler sadece gayrimüslimlere hasredilmemiş, dolayısıyla da Müslümanların kendilerine ait cemaatlerini kurmalarının habercisi olmuştur.

Cemaatlerin fiilen oluşmasının temel sebepleri arasında, bölgede Osmanlı

⁴² Ayşe Nühket Adıyeke, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: 'Cemaat-i İslamiyeler' 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, Ankara 2001, s. 24.

⁴³ *Muabedat Mecmuası*, V, İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası, 1298/1880, s. 146.

⁴⁴ Tanzimat'ın yerel idarelere ilişkin düzenlemeleri ile ilgili bkz.: İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri*, 1840-1880, 2. Baskı, TTK, Ankara 2011.

⁴⁵ Adıyeke, çalışmasında ayrıca evkâf ve eytam meclislerini Rum nüfus tarafından oluşturulan 'Zimoyerandiya'lar ile ilişkilendirmekte ve 'Zimoyerandiya'ların evkâf ve eytam meclislerine örneklik ettiklerini ifade etmektedir. Bkz.: Adıyeke, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri*, s. 25.

⁴⁶ Nizamname için bkz.: "Rumeli-i Şarkînin Nizamnâme-i Dâhilisi", *Düstur*, I. Tertip, 4. cilt, s. 813-1047.

Dönemi'nden itibaren din işlerinin yürütülmesinde aktif rol oynayan görevlilerin sayılarında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonucunda meydana gelen göçler nedeniyle görülen azalmalar da dikkate alınmalıdır. Bu sebeple oluşabilecek din işlerindeki aksaklıkları giderilebilmek amacıyla öncelikle yedi üyeli bir komisyonun kurulmasına karar verilmiş; ancak dinî kurumların idaresinde vakıf şartlarına riayet edilmemesi ve gelirlerin maksatları dışında kullanılması yüzünden olumlu bir sonuç hâsıl olamamıştır.⁴⁷ Bölge Müslümanlarının yaşadıkları sorunları Osmanlı'ya aksettirmesi üzerine Bâb-ı Âlî, Ali Haydar Efendi'yi 9 Şubat 1880'de Şarkî Rumeli'de incelemeler yapmak üzere görevlendirmiştir.⁴⁸

Ali Haydar Efendi'nin bölgedeki ıslah faaliyetleri sırasında, Müslüman toplumun işlerinin düzenli bir şekilde sürdürülebilmesi amacıyla cemaat meclislerinin oluşturulması sağlanmış ve bu meclislerin hak ve yetkilerinin tespit edilmesi için bir de talimatname hazırlanmasına karar verilmiştir.⁴⁹ Söz konusu talimatname ile ilgili Şûra-yı Devlet'te gerçekleşen görüşmelerde, Müslümanların yeni düzene uyum sağlamaları gerektiği dile getirilmiş, bölgede bulunan diğer dinî gruplar gibi kendi cemaat örgütlerini oluşturmaları gerektiği vurgulanmıştır. Ali Haydar Efendi'nin hazırladığı talimatname ile ilgili olarak yapılan görüşmelerde özellikle din görevlilerinin atanmasına ilişkin maddelerde İstanbul'a öncelik tanıyacak formülasyonların yapılması kararlaştırılmıştır.⁵⁰ Görüşmeler neticesinde ortaya çıkan 1881 tarihli "*Rumeli-i Şarkî Cemaat-i Müslimesi Hakkında Talimat*" ismini taşıyan metin, kurumsallaşmaya başlayan İslam toplumunun yapısı hakkında detaylı bilgi vermektedir.⁵¹

Talimatnamenin ilk maddesi; köy ve nahiye merkezlerinde bulunan ihtiyar meclislerinin yanı sıra kaza ve liva merkezlerinde cemaat meclislerinin teşkil edileceğini bildirir. Esasen 1864 Vilayet Nizamnâmesi ile kurulmaya başlanan

⁴⁷ Memişoğlu, "Bulgaristan'da Cemaati İslamiye ve Vakıf Kurumları", s. 297.

⁴⁸ Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Ankara: TTK, 1992, s. 202-204. Ali Haydar Efendi'nin hayatı ile ilgili bkz.: Ahmet Ekşi, "Büyük Ali Haydar Efendi (Nasuhizade) (1837-1903)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 6, İstanbul 2005, s. 115-118. Ayrıca Ali Haydar Efendi'nin bölgedeki durum hakkında Sadaret makamına gönderdiği evraklar, arşiv belgelerinden takip edilebilir. Örn. BOA, A.MTZ.(04) 107/38 (14 Ramazan 1321/4 Aralık 1903); A.MTZ (04) 182/38 (12 Zilkade 1321/30 Ocak 1904).

⁴⁹ Memişoğlu, "Bulgaristan'da Cemaati İslamiye ve Vakıf Kurumları", s. 297. Şarkî Rumeli'deki İslam Cemaatinin teşekkülü ve yapısı hakkında bkz.: Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, s. 205.

⁵⁰ Söz konusu yazışmalar ile ilgili olarak bkz.: BOA, A.MTZ (RŞ) 8/4 (16 Rebiülahir 1311/27 Ekim 1893).

⁵¹ *Rumeli-i Şarkî Cemaat-i Müslimesi Hakkında Talimat Suretidir*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1298/1881 (29 Şevval 1298 ve 12 Eylül 1297/24 Eylül 1881).

ihtiyar meclisleri, iki temel yetkiye sahiptir.⁵² Vilâyetin Dâhili Nizamnâmesi'nde de dile getirilen bu hususlar; âit oldukları cemaatlerin dinî ve sosyal amaçlı binalarının idaresini sağlamak, mali yükümlülükleri ve bayındırlık hizmetleri ile alakalı işleri yürütmek ve cemaat içindeki sulh davalarına bakmaktır (m.187). Cemaat meclisleri ise vakıf–maarif ve yetimlerle ilgili faaliyetlere yönelik olmak üzere iki şubeden oluşmaktaydı (m.4). Bu meclisler, gençlerin ıslah edilmesi konusunda tedbir almak; fakir, yetim ve dulların ihtiyaçlarını karşılamak; adaba mugayir davranışları engellemek; Müslüman ahalinin ihtiyacı olan eğitim kurumlarını açmak; Müslüman çocuklarının okula devamları konusunda gerekenleri yapmak; Müslüman nüfusun kayıtlarını tutmak; vakıflarını idare etmek gibi meselelerle uğraşmaktaydı (m.42-62). Başkanlığı livalarda müftülere, kazalarda ise müftü veya naïplere bırakılan bu meclisler (m.2), görevlerinden de anlaşıldığı üzere, daha ziyade İslam cemaatinin birliğini, kimliğini ve sürekliliğini sağlamayı hedefleyen sosyal vazifeler ile alakadar olmaktadır.

Şarkî Rumeli'deki Cemaat-i İslamiyelere ilişkin meydana gelen gelişmeler, kısa süre içerisinde Bulgaristan'a yansımıştır. Daha önce de üzerinde durduğumuz gibi Berlin Antlaşması'nda, Bulgaristan'daki milletlerin din ve ibadet özgürlükleri ile dinî liderleriyle ilişkilerini sürdürebilmelerine herhangi bir şekilde engel olunmayacağı açık bir şekilde belirtilmişti. Aynı hususlar Tırnovo'da toplanan ilk kurucu meclis tarafından da düzenlenerek 16 Nisan 1879'da resmen ilan edilen ilk Bulgar Anayasası'nda da dile getirilmişti. Bahse konu anayasaya göre, bölgedeki Ortodoks olmayan Hristiyanlar ile Hristiyan olmayan unsurların din işleri, ilgili bakanın gözetimi altında ve ileri yıllarda çıkarılacağı bildirilen kanuna göre kendi ruhanî makamları tarafından yönetilecekti (m. 42).⁵³ Nitekim ertesini yıl da bölgede yaşayan milletlerin dinî idareleri hakkında geçici bir tüzük ilan edilmiştir.⁵⁴

Bulgaristan'daki Müslümanların dinî işlerine dair ilk düzenleme olan bu tüzükle esas itibarıyla Osmanlı Dönemi'ndeki din işleri idaresine yönelik bazı

⁵² Vilâyet Nizamnâmesi'nde ihtiyar meclislerinden bahsedilen maddede bu meclisin her sınıf (dinî cemaat) için en az üç, en fazla on iki kişiden oluşacağı ve grupların din adamlarının söz konusu meclisin tabii üyesi olacağı belirtilmektedir (m. 58). *Düstur* I. Tertip, cilt 1, s. 608-624. Ayrıca bkz.: Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s. 109.

⁵³ Aynı anayasada Bulgaristan Krallığı'nın dininin Doğu Ortodoks Hristiyanlığı olduğu kabul edilmiştir (m. 37). Bkz.: "Constitution of 16/28 April 1879, with amendments of 15/27 May 1893 and 11/24 July 1911", *Constitutions of the States at War*, 1914-1918, ed. Herbert F. Wright, Government Printing Office, Washington 1919, s. 91-92.

⁵⁴ "Hristiyanların, Müslümanların ve Yahudilerin Ruhani İdarelerine Dair Geçici Tüzük" ismini taşıyan metnin Müslümanlarla ilgili bölümlerinin Osmanlı Türkçesine çevirisi için bkz. BOA, A.MTZ.RŞ 8/4 (215/2) (16 Rebiülahir 1311/27 Ekim 1893).

yenilikler yapılmıştır. Tüzüğe göre bir camiye devam eden tüm haneler, bu caminin mahallesi olarak kabul edilmiş (m. 27) ve içerisinde ibadet edilen camilerin her birinin gelir ve giderlerinin idaresi için mahalli İslam ahali tarafından seçilmiş üç ila beş arasında üye sayısına sahip bir komite [cami encümeni] oluşturulmuştur (m. 25). Aslında Hristiyanlıktaki kilise bölgelerinin taksimi anlayışı⁵⁵ ile paralellikler içeren bu yapılanma, yerel ahaliyi ve dolayısıyla da yerel dinî yönetimi hiyerarşik bir oluşum içerisinde din işleri örgütünün içerisine katmayı sağlamıştır.

Tüzüğün beraberinde getirdiği bir diğer yenilik ise, müftülerin Osmanlı uygulamasında görülmeyen bir takım görev ve yetkilerle donatılmasıdır. Söz konusu düzenlemeyle müftüler, yalnız din işlerinin idaresinden değil; kadıların görevinin de uhdelerine bırakılması sebebiyle Müslümanlara ait özel hukuk alanındaki işlerin de yürütülmesinden sorumlu tutulmaya başlanmıştır.⁵⁶ Böylelikle görev ve yetki alanları genişlemiş olan müftülükler, süreç içerisinde Müslüman cemaatine ilişkin her konunun temel temsilcisi haline gelmişlerdir. Ancak Bulgaristan ve bir dereceye kadar da Bosna'da görülen bu uygulama, diğer Balkan ülkelerine yaygınlaşmamıştır. Sosyo-kültürel ve idari bir takım nedenleri olan bu durumun, adı geçen toplumlar üzerindeki etkilerini ise ileride konu üzerine yapılacak araştırmaların aydınlatacağı umulmaktadır.

Aynı dönemde Romanya'daki gelişmelere bakıldığında, Dobruca'nın ilhakının hemen ardından 1878 yılında Kral I. Karol tarafından bölgede yaşayanlara hitaben yapılan beyanatta, bölgedeki Müslüman halkın haklarının korunacağı, aileleri ve dinî hayatlarına ilişkin davalarına kendi seçtikleri müftü ve kadılarca bakılacağı teminatının verildiği görülmektedir.⁵⁷ Karadağ⁵⁸ ve Bosna'daki⁵⁹ idare değişimleri esnasında da yapılan benzer bildirimler, bölgedeki

⁵⁵ Kilise bölgeleri (pariş) ile ilgili bkz.: William H. W. Fanning, "Parish", *The Catholic Encyclopedia*, ed. Charles G. Herbermann et al., The Encyclopedia Press, New York 1913, VII, s. 499-500. Gayrimüslim idarelerde oluşan/oluşturulan Müslüman dinî idareleri ile bölgedeki diğer dinî grupların idari yapılarındaki benzerlikler araştırılmaya muhtaç bir konudur.

⁵⁶ Bulgaristan'daki söz konusu uygulama ile ilgili bkz.: Hafız Hasan Sani, "Bulgaristan Müftülükleri", *Sırât-ı Mustakim*, S. 85, 1910, s. 125-127.

⁵⁷ Müstecib Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, s. 38. Ayrıca bkz.: Nuredin İbrahim, *Dobruca'daki Müslüman Topluluğu Manevi Hayatından Sayfalar: Dini Hayatı ve Ana Dilde Eğitim*, Ex Ponto, Costanta 1999, s. 58.

⁵⁸ Prens Nikola, henüz Karadağ bağımsızlığını ilan etmeden 1876 yılında "Hersek Halkına İlan isimli bildirisinde bölgedeki din hürriyetinin temini konusunda çeşitli vaatle bulunmuştur. Bkz.: Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, TTK, Ankara 2012, s. 236.

⁵⁹ Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun Bosna'yı işgali sonrasında yaptığı açıklama için bkz.: "Proclamation an die Bewohner von Bosnien und der Hercegovina, Wiener

dinî grupların hak ve hürriyetlerini garanti altına almıştır. Bu beyanatların aynı zamanda halkı teskin etme amacı da taşıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1878 beyanatından iki sene sonra yayınlanan *Dobruca'nın Organize Edilmesi Hakkındaki Kanun* ile bölgede bulunan dinî grupların hak ve statüleri garanti altına alınmıştır. Kanunda Müslümanlara ilişkin olarak yer alan maddelerde; Dobruca'da bulunan belli başlı bölgelerdeki camilerin personel ve bakım giderlerinin devlet tarafından karşılanacağı (m.17), bu camilerin görevlilerini yetiştirmek ve İslam hukukunun ilkelerini öğretmek amacıyla masrafları devlet tarafından karşılanan bir seminer kurulacağı (m.21) vb. hususlar belirtilmekteydi.⁶⁰ Bu döneme ilişkin Dobruca'daki İslam Cemaati'nin idari ve teşkilat yapısı konusunda detaylı bilgimiz bulunmuyorsa da, Ülküsal'ın bildirdiğine göre; topluluğun temeli, şehirlerde Cemaat-i İslamiyelerden, köylerde ise cami ve okul yardım heyetlerinden oluşmaktaydı.⁶¹ Kendilerine özgü yönetmeliklerle yönetilen bu cemaatler, şehirlerde vakıfların etrafında şekillenmişti. Köylerde ise vakıflar bulunmadığından dolayı bu cemaatlerin yerlerini daha az sayıdaki üyeden oluşan cami ve okul yardım heyetleri almıştı. Müftülükler tarafından denetlenen bu cemaatlerin, idari ve sosyal açıdan pek çok sorunu barındırması sebebiyle, aralarında bir nizam ve birlik oluşturmak amacıyla girişimde bulunulmuş; ancak bu girişimlerden herhangi bir sonuç alınamamıştır. Süregiden bu duruma resmi müdahale, ancak 1928 yılında "*Mezheplerin Genel Rejimi için Kanun*"un yayınlanması ile gerçekleşmiştir. Söz konusu kanuna göre, dinî grupların teşkilatlarının Mezhepler Bakanlığı tarafından kabul edilen esaslara uygun olarak hazırlanacak nizamnameler ile yeniden düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.⁶²

1885 yılına gelindiğinde, Meşihat makamı tarafından Yunanistan, Romanya, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ'da bulunan Cemaat-i İslamiyelerde yaşanan sorunların giderilmesi ve bu cemaatlerin bir nizama kavuşturulabilmesi için oldukça uzun ve detaylı bir talimatname yayınlanmıştır.⁶³ 10 bölümden oluşan talimatname, İslam'ın şartlarından din görevlilerinin özellikleri ve

Zeitung vom 28. Juli 1878, nr. 173", *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina Erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen (1878-1880)*, Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien 1880, s. 3-4.

⁶⁰ Aleksandre Popovic, *L'Islam balkanique, Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Harrassowitz, Wiesbaden 1986, s. 129. (G. Angelesco, *Etude sur la Dobrogea au point de vue de l'organisation des Pouvoirs Publics*, Paris 1907, s. 243-257'ye atfen).

⁶¹ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.: Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, s. 144-145.

⁶² Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, s. 146.

⁶³ Bkz.: *Yunanistan ve Romanya ve Sırbistan ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemaat-i İslamiyyenin Hususat-ı Mezhebiyeleri Hakkında Canib-i Şeyhülislami'den Kaleme Alınan Talimatdır*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1302/1885.

atanmalarına kadar fetva, vakıf, eytam işlerini de içermekle İslam toplumuna dair meseleler bağlamında geniş bir yelpazeyi kapsamıştır. Burada cemaat meclislerinin yapısı ve görevlerine ilaveten Meşihat ile ilişkileri üzerinde ayrıca durulmuştur. Buna göre, her müftü din işlerinin yürütülmesi amacıyla birer cemaat meclisi teşkil edecek ve bu meclislerin, içerisinde Müslüman unsurun meskûn olduğu bütün köy ve kasabalarda birer şubesi bulunacaktır (m.22). Vakıf ve eytam idaresini de cemaat meclislerine bağlayan talimatname uyarınca, cemaat meclisine ait birer millet sandığı kurularak, mükellef olabilecek Müslüman fertlerden dengeli bir şekilde alınan aidat ile cemaatin diğer kazançlarının bir arada toplanması da sağlanacaktır (m.32).

Talimatname içeriği ve kapsamı itibariyle çok geniş bir şekilde din ile ilişkili alanlardaki sorulara cevap vermekle beraber, söz konusu bölgelerde bulunan yönetimlerin din ve idare politikaları yüzünden uygulamalarda farklılıklar görülmüştür. Talimatnamede yer alan İslam akaidi, ibadet şartları gibi hususlarla ilgili maddeler tüm İslam Cemaatleri tarafından tartışılmadan kabul edilse bile, yerel düzenlemeler cemaatlerin idari yapılarının değişmesine neden olmuştur. Bunlar arasında da özellikle iki örnek dikkati çekmektedir.

Bunlardan ilki, 1895 yılında Bulgaristan Müslümanlarının dinî örgütlenmesine ilişkin yeni bir geçici nizamnamenin kabul edilmesidir.⁶⁴ Otuz üç maddeden oluşan bu yönergede müftülük teşkilatı, müftülüğün gelirleri ve Cemaat-i İslamiyeler hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. 1880 yılındaki tüzüğün kapsam açısından daha genişletilmiş ve detaylandırılmış bir hali olan bu metinle, önceki tüzükte bahsedilen cami encümenlerinin yerini Müslümanların yaşadıkları yerleşim merkezlerini temel alan ve daha geniş görev ve yetkilerle donatılmış Cemaat-i İslamiyeler almıştır.⁶⁵ Böylelikle cami, medrese ve diğer dinî hayır müesseseleri ile vakıfların idaresine dair alınan kararlar, mahalle ahalisinden olup köylerde üç ila beş, nahiyelerde beş ila sekiz ve kazalarda yedi ila on beş arasındaki üyeden teşkil edilen bu teşkilatlar tarafından alınmaya başlanmıştır (m. 14).

⁶⁴ Bkz.: BOA, A.MTZ (04) 182/38 (12 Zilkade 1321/30 Ocak 1904) [Bulgaristan Resmi Gazetenin fi 26 Eylül sene 95 tarih ve 210 numarolu nüshasında münderec nizamname-i muvakkatin tercemesidir]. Ayrıca metin üzerine tahliller için bkz. H. Mehmet Günay, *Osmanlı Sonrası Bulgaristan Türklerinin Dinî Yönetimi ve Özel Yargı Teşkilatı*, Rumeli Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2006, s. 28-36 ve Memişoğlu, "Bulgaristan'da Cemaati İslamiye ve Vakıf Kurumları", s. 300.

⁶⁵ Günay, *Osmanlı Sonrası Bulgaristan Türklerinin Dinî Yönetimi ve Özel Yargı Teşkilatı*, s. 33. Ayrıca bkz.: H. Mehmet Günay, "Osmanlı Sonrası Bulgaristan'da Cemaat-i İslamiyelerin Merkezi Yönetimi ve Müessesat-ı Dinîye ve Vakfiye Müdürlüğü", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, 31 Mayıs-1 Haziran 2007, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi, Isparta 2007, s. 541-550.

Söz konusu nizamnamede Müslümanların dinî örgütlenmesine ilişkin konulara da değinilmiştir. Burada ilk defa olarak din görevlilerinin riyasetinden sorumlu olacak bir Başmüftülük makamı oluşturulmuştur.⁶⁶ Ancak söz konusu düzenleme Osmanlı tarafından Bulgaristan Müslümanlarının İstanbul ile bağıni koparma teşebbüsü olarak algılanmıştır. Buna rağmen, nizamname yürürlüğe girmiş ve makamı Sofya’da bulunacak olan Başmüftü’nün Prenslik emriyle seçilmesi ve tayin edilmesine karar verilmiştir (m.5).

Yukarıda kısaca bahsedilen düzenlemelere rağmen, Bulgaristan’daki Müslümanların dinî yapılanmaları konusuna ancak, I. Dünya Savaşı’nın ardından 1919’da ilan edilen nizamname ile uzun soluklu bir çözüm getirilebilmiştir.⁶⁷ “*Müslüman Müessesat-ı Dinîye İdare ve Teşkilatı Nizamnâmesi*”⁶⁸ adını taşıyan bu nizamnamede, en az kırk Müslüman ailesinin yaşadığı mahallelerde Hariciye ve Mezahib Nezareti’nin onayı ile bir Cemaat-i İslamiye heyeti teşkil edilebileceği kararlaştırılmıştır (m.7). Her Müslümanın oturduğu bölgedeki Cemaat-i İslamiye’nin zorunlu bir üyesi olarak düşünüldüğü bu sistemde (m.10), cemaatler tüzel kişilik hükmünde kabul edilerek, buldukları bölgenin müftülüklerine bağlanmışlardır. Cemaat mensuplarının ise; kendi aralarından seçtikleri ve üye sayısı 5 ila 9 arasında değişen Cemaat-i İslamiye Encümenleri tarafından idare ve temsil edilmesi öngörülmüştür (m.11-12, 28). Cemaatin bütün işlerinin yürütülmesinden sorumlu olan bu encümenlerin müftülere ve müftülerin de baş müftüye karşı sorumlu oldukları böyle bir yapılanma, günümüz Balkan ülkelerinde bulunan “İslam Toplulukları”nın da bir anlamda prototipini oluşturmuştur.

⁶⁶ 1895 tüzüğünün daha önceki hukukî düzenlemelerden farklılıkları konusunda bir analiz için bkz.: Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, TTK, Ankara 1998, s. 181-182.

⁶⁷ 1909 yılında Bulgaristan ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan İstanbul Protokolü ve protokolün ekleri arasında bulunan müftüler sözleşmesi ile Bulgaristan’daki Müslüman ahalinin din ve ibadet özgürlüklerinin korunacağı, diğer dinî grupların sahip oldukları medeni ve siyasi haklardan faydalanmayı sürdürecekleri, camilerde Müslümanların halifesi sıfatıyla padişah namına hutbe okunmaya devam edeceği bildirilmiştir. Metnin tamamı için bkz.: *Sirat-ı Müstakim*, 126, 20 Kanun-i Evvel 326, V, s. 363 vd. Balkan savaşlarının sonunda imzalanan İstanbul Muahedenamesi ve buna bağlı Müftülükler Sözleşmesi bu haklara yenilerini ilave etmiştir. Bkz.: Günay, *Osmanlı Sonrası Bulgaristan Türklerinin Dinî Yönetimi ve Özel Yargı Teşkilatı (1878-1945)*, s. 36-43.

⁶⁸ Nizamnamenin aslı ve üzerine Hüseyin Memişoğlu tarafından yapılan analiz için bkz.: Hüseyin Memişoğlu, “Bulgaristan Müslümanlarının Dini Teşkilatlarını ve Kurumlarını Düzenleyen Nizamname”, *Vakıflar Dergisi*, 24, Ankara 1994, s. 307-352.

Dinî teşkilat bağlamında Bosna-Hersek'in ise, hem statü farklılığı hem de bölge Müslümanlarının özellikleri açısından diğer bölgelerden farklı bir yapı sergilediği görülmektedir.⁶⁹ Berlin Antlaşması'nın 25. maddesi ile birlikte, daha önce de dile getirildiği üzere, Bosna-Hersek'in işgal ve idare hakkı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakılmıştır. Bosna'nın işgalinin ardından bölgenin Avusturya-Macaristan'ın hangi yarısı tarafından yönetileceği sorusu ortaya çıkmıştır. Böylelikle Bosna, "corpus separatum" statüsünde tutularak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun iki yarısına bağlı olmadan her iki yarısı tarafından da yönetilmiştir.⁷⁰ Bu da kuşkusuz eyalette uygulanan din politikasının hatlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Avusturya-Macaristan İmparatoru, işgalin hemen arkasından İmparatorluğun çok dinli ve çok kültürlü yapısına vurguda bulunan ve bölgedeki farklı halkların hak ve geleneklerinin korunacağı güvencesini içeren bir beyanname yayınlamıştır. Fakat bu durum, bölgedeki dinî grupları yatıştırmak yerine işgale karşı başarılı olamayan bir halk direnişini beraberinde getirmiştir.⁷¹ Ardından 21 Nisan 1879'da Osmanlı Devleti ile imzalanan Yeni Pazar Antlaşması ile bölge Müslümanlarının din, mezhep ve ibadet özgürlüğü teminat altına alınmış ve Müslümanların ulemalarıyla olan ilişkilerinde serbest olacakları belirtilmiştir.⁷² Ancak bölgenin içerisinde bulunduğu hassas durum, Avusturya-Macaristan İdaresi'ni farklı bir din politikası geliştirmeye ve yerel dinî otoriteler kurulmasını sağlamaya sevk etmiştir.⁷³ Diğer Balkan ülkelerinde de

⁶⁹ Diğer Balkan ülkelerinde, çalışmamızda da görüldüğü üzere dinî hiyerarşinin yapılanması, yerel idare ile Osmanlı Devleti arasında yapılan yazışmalar ve antlaşmalar ile belirlenmişse de, Bosna'da bu durum başından itibaren farklı bir gelişim izlemiştir. Fikret Karčić, "The Office of Ra'īs al-'Ulamā' Among the Bosnians (Bosnian Muslims)", *Intellectual Discourse*, S. 5/2, Malaysia 1997, s. 113. Bosna'daki dini teşkilatların kendine özgü yapılar sergilemesinin arkasında bölgede XIX. yüzyılda yaşanan siyasi ve sosyo-kültürel olaylar da etkili olmuştur. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz.: Zafer Gölen, "Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyıldaki Siyasî Olaylar", *Belleten*, c. LXXIV, S. 270, Ankara, Ankara 2010, s. 421-475.

⁷⁰ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878. do 1914.*, Magistrat i Pravni Fakultet Univerzitetu u Sarajevu, Sarajevo 2007, s. 34.

⁷¹ Bosna'daki Müslümanların işgale karşı direnişleri ile ilgili genel bilgi için bkz.: Fehmi Nuza, "Bosnalıların Avusturya İşgal Ordusuna Karşı Mukavemetleri", *Türk Kültürü*, S. 24, Ankara 1986, s. 58-66.

⁷² BOA, Muahednameler, 56/15 (*Bosna – Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*), ed. İsmet Binark, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992, s. 79-82. Yenipazar Antlaşması ile ilgili detaylı bilgi için ayrıca bkz.: Zafer Çakmak, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'in İşgali ve Sonrasında Osmanlı Devleti ile Yaptığı Anlaşma", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, S. 4, Elazığ 2003, s. 16-20.

⁷³ Avusturya-Macaristan'ın bölgedeki din politikası ile ilgili bkz.: Ayşe Zişan Furat, "A Cultural Transformation Project: Religious and Educational Policy of Austro-

kısmen görülen bu arzu, Avusturya-Macaristan İdaresi'nin, toprakları üzerindeki egemenlik hakkını pekiştirme istemi ile ilişkilidir. Ancak bu durum Bosna'da, diğer bölgelerin aksine Osmanlı'dan tamamen ayrı bir dinî teşkilatlanmanın oluşması anlamına gelmiştir.

Avusturya-Macaristan, Bosna'yı işgalinin hemen akabinde bölgede askerî bir yönetim kurmuş, din politikasını bölgede uygulamaya başlaması ise ancak bu askerî yönetimin yerini sivil yönetime bırakmasından sonra olmuştur. Söz konusu politikanın merkezinde, yüzyıllar boyunca bir arada yaşayan ve üç temel dinî gruptan oluşan Bosna nüfusunu dış etkilerden, özellikle de milliyetçilik akımlarından, izole edebilmek amacıyla dinî idareleri yerelleştirme çabası yer almıştır. Esasen her üç grubun da dinî liderlerinin ülke dışında bulunuyor oluşu, Bosna'nın geleceği açısından bir tehdit olarak kabul edilmiştir.⁷⁴ Dolayısıyla yerel dinî idareler kurulması yolunda öncelikle İstanbul'daki Ortodoks Patrikhanesi ile uzun süren yazışmaların neticesinde Mart 1880'de bir deklarasyon imzalanmış,⁷⁵ ardından da Vatikan ile görüşmeler yapılmış ve Temmuz 1881 tarihinde "ex hac augusta"⁷⁶ isimli Papalık mektubu yayınlanmıştır.⁷⁷ Bölgedeki Ortodoks ve Katoliklerin dinî idarelerinin yeniden

Hungarian Empire in Bosnia (1878-1918)", *Balkans and Islam: Encounter-Transformation-Discontinuity, Continuity*, ed. Ayşe Zişan Furat, Hamit Er, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2012, s. 63-84. Ayrıca; Petar Vrankić habilitasyon çalışması olarak idarenin Ortodoks ve Katolik dinî örgütlenmesi konusundaki politikasını incelemiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Petar Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und Herzegowina (1878-1918)*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, München, Wien, Zürich 1998.

⁷⁴ Avusturya-Macaristan'ın, Müslümanların dinî liderleri ile ilişkilerini sadece ruhani bir bağ olarak görmediğinin tipik bir kanıtı, idarenin iç yazışmalarından anlaşılmaktadır. Ferdo Hauptmann, *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za Vjersku i Vakufsko-Mearifsu Autonomiju*, Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967, s. 100.

⁷⁵ "Declaration des ökumenischen Patriarchen in Constantinopel vom 28. März 1880, betreffend die provisorische Regelung der Verhältnisse der griechisch-orientalischen Kirche in Bosnien", *Sammlung der für Bosnien und die Herzegowina Erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen (1878-1880)*, Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien 1880, s. 323.

⁷⁶ Mektup, "Ex hac augusta Principis Apostolorum Cathedra, in qua Deo placuit humilitatem Nostram collocare, ..." diye başlayan Latince orijinalinin iki kelimesi ile adlandırılmıştır. Metnin orijinali için bkz.: *Acta Sanctae Sedis in Compendium Opportune Redacta et Illustrata*, Typis Polyglotta k Officinae S.C. de Propaganda Fide, Romae MIDCCCLXXXI, s.97.

⁷⁷ Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Verlag von Veit & Comp, Leipzig 1914, s. 662-664.

yapılanması anlamına gelen her iki metnin de ortak özelliği, Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun dinî liderlerin atanmasında nihai onama makamı olmasıdır. Nitekim benzer bir uygulama Müslümanlar için de yapılmaya çalışılmıştır. Ekim 1882 tarihinde Avusturya-Macaristan İdaresi, Bosna Müslümanlarının dinî işleri ile ilgili görevleri yerine getirmeleri için Reisu-l-Ulema makamını ve onun danışma kurulu hükmündeki Ulema Meclisi'ni kurmuştur.⁷⁸ Bu gelişme bölgedeki Müslümanlar tarafından pek çok şikayet ve eleştiri ile karşılanırsa da,⁷⁹ Müslümanların dinî idarelerinin Osmanlı'dan bağımsız, yeni *de facto* bir yapıya kavuşturulması anlamına gelmiştir. Bu sisteme göre; bir cami etrafında toplanan Müslüman haneleri, başlarında imam olmak üzere cemaatlerini oluşturacak; imam ve hocaların üstünde hakim ve kadılar olacak; onların üstünde de mahalli müftüler bulunacaktı.⁸⁰

Avusturya-Macaristan İdaresi çeşitli vesilelerle vakıf idaresi, şer'i mahkemeler ve eğitim alanlarında zaman zaman düzenlemeler yapma yoluna gitmiştir. Bu süreçte Bosna Müslümanları, din işlerinde özerklik talebinde bulunmuşlardır. Müslümanların söz konusu talepleri, zamanla siyasi oluşumları da barındıran bir hareket haline dönüşmüştür.⁸¹ Bu hareketin meyveleri de 1909 yılında onaylanan "*Bosna Hersek İslam Din ve Vakıf-Maarif İşlerinin Özerkliği Nizamnamesi*" ile alınabilmiştir.⁸² Bu nizamname ile Müslümanların din işlerinin merkezinde bulunan vakıf idaresi, din idaresiyle ilişkili bir şekilde detaylı bir hiyerarşik yapıya kavuşturulmuştur. Buna göre, Müslümanların sosyo-kültürel hayatları da dâhil olmak üzere tüm dinî işleriyle ilgilenen Vakıf-Maarif İdaresi'nin en küçük birimlerini, Müslümanların doğal üyesi oldukları Vakıf-Maarif Cemaatleri oluşturmuştur (m.38).

Bir bölgede yaşayan en az 100 Müslümanın oluşturduğu bu cemaatin oy verebilecek statüdeki üyelerinden müteşekkil Cemaat Kurulları (*džematske skupštine*), cemaate ilişkin tüm önemli dinî mevzular konusunda tavsiyelerde bulunmak ve kararlar almak ile sorumluydu. Bu kurulların, kendi üyeleri arasından seçtikleri Cemaat Meclisleri (*džematski medžlisi*), cemaatin bir

⁷⁸ Bu süreçle ilgili detaylı bilgi ve arşiv belgeleri için bkz. *Istorijski razvoj institucije Rijaset*, Haz. Omer Nakičević, Rijaset Islamske Zajednice u RBiH, Sarajevo 1996.

⁷⁹ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz.: Ayşe Zişan Furat, *Gayr-i Müslim Bir İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna, (1878-1918)*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 87-117.

⁸⁰ Popovic, *L'Islam balkanique*, s. 273.

⁸¹ Bu konuda detaylı analizler için bkz.: Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.

⁸² Nizamname için bkz.: *Štatut za autonomnu upravu, islamski vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1909.

anlamda temsilcisi ve işlerinin idari sorumluluğunu üstüne alan bir organ niteliğinde idi (m.40). Kazalarda bulunan Cemaat Meclisleri ise, her 250 Müslümana bir delege olmak üzere, kendi temsilcilerini ve bir aşama sonrasında da kaza komisyonu üyelerini seçmekteydiler (m.66). Bu komisyonlar, kazalarda bulunan cemaatlerin din, eğitim ve sosyal hayatına ilişkin çok geniş bir yelpazedeki işlerini idare etme, onaylama ve denetleme yetkilerine sahiptiler. Bosna ve Hersek'te bulunan vakıf-maarif mallarının idaresi ve denetimi konusunda yetki sahibi olan en üst seviyedeki özerk kurum olan Vakıf-Maarif Eyalet Meclisi ise; Reisü'l-ulemâ, kaza müftüleri gibi yüksek seviyeli dinî makamların üyeleri ile kaza komisyonları tarafından seçilen üyelere oluşmaktaydı. Bu suretle merkezî dinî idare ile taşra arasındaki ilişkiler kurulmuş oluyordu. Diğer bir ifade ile, cemaatler içerisinde oy verebilecek kurullar oluşturan nizamname, bunları hiyerarşik bir yapılandırma içerisinde kaza ve eyaletlerde bulunan meclislere bağlamakta ve teşkilatın en üst seviyesine de müftüler ve onların başına da Reisü'l-ulemâ'yı yerleştirmektedir.

Görüldüğü üzere, çalışmamızda incelenen diğer Balkan ülkelerinden farklı olarak, Bosna'da bölgeye has ve Osmanlı'dan bağımsız bir dinî kurum ortaya çıkmıştır. Sadece Reisü'l-ulemâlık makamının oluşturulması değil, aynı zamanda Bosna Müslümanlarına ait bütün din işlerinin idaresi ve sürdürülmesine dair en üst düzey karar verme mercii konumunda bulunan bir danışma kurulunun, yani Ulema Meclisi'nin, kurulması da diğer Balkan ülkelerinde görülmeyen bir gelişme olmuştur.⁸³

Sonuç

Osmanlı'nın Balkanlardaki varlığının büyük bir bölümüne son veren 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, başlangıcından sonuna kadar Osmanlı topraklarındaki gayrimüslim halkın durumu ile ilişkilendirilmişti. Savaşı bitiren Ayastefanos Antlaşması'nı Avrupalı devletlerin taleplerine uygun bir şekilde yeniden yazmak amacıyla toplanmış olan Berlin Kongresi'nde de bu husus defaatle dile getirilmiştir. Kongre protokollerinden anlaşıldığı üzere sadece masumane dinî kaygılarla ilişkilendirilemeyecek kadar politize edilmiş olan bu konu, hem Osmanlı Devleti'nden ayrılan bölgelerdeki hem de Osmanlı topraklarındaki gayrimüslimler açısından uzun tartışmalara neden olmuştur. Tüm bu tartışmaların neticesinde bağımsızlığını kazanan her bir devlet için antlaşmada tekrarlanan din ve ibadet özgürlüğü maddesi de esasen bölgedeki Hristiyan gruplara ilişkin olarak düşünülmüştür. Bununla beraber Osmanlı-Rus Savaşı'nın belki de en önemli sonuçlarından biri de, Osmanlı'nın savaş ile

⁸³ Fikret Karčić, *The Bosniaks and the Challenges of Modernity, Late Ottoman and Hapsburg Times*, el-Kalem, Sarajevo 1999, s. 125-126.

kaybettiği bölgelerdeki Müslümanların artık gayrimüslim idareler tarafından yönetilecek olmasıdır. Kanun-i Esasi'nin yayınlanmasına rağmen, Avrupa Devletlerinin Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan grupların durumuna yönelik endişelerini dile getirirken Osmanlı delegelerinin Müslümanların haklarına ilişkin herhangi bir düzenleme talep etmemeleri ve Balkan Müslümanlarının daha önce tecrübe etmedikleri bu duruma dair Berlin Kongresi'nde herhangi bir tartışma yapılmaması ilgi çekicidir. Bu hususun gözden mi kaçtığı yoksa bilinçli stratejik bir hamlenin sonucu mu olduğu, ileride yapılacak çalışmalarda, delegeler ile İstanbul arasındaki yazışmalar detaylı bir şekilde incelendiğinde anlaşılacaktır.

Kongre neticesinde imzalanan Berlin Antlaşması'nda dinî grupların tümünün aynı çerçevede değerlendirilmesi ve Müslümanlara özel herhangi bir düzenleme getirilmemiş olması, bölgede kalan Müslümanların yerel idarelerinin ön plana çıkması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Balkanların farklı bölgelerinde, ancak eş zamanlı olarak ortaya çıkmaya başlayan yerel Cemaat-i İslamiyeler; Müslümanların din işlerinin sürdürülmesi ve yeniden yapılandırılmasında temel rol üstlenen kurumlar haline gelmiştir. Balkanlar'daki Cemaat-i İslamiyelerin kökleri Tanzimat Dönemi'nde yapılan yerel idarelere ilişkin ıslahatta bulunabilirse de, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile gelişen süreçte imzalanan Berlin Antlaşması'nın getirdiği iki temel sonucun, onların yerel dinî idarelerinin şekillenmesinde asıl etken olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki, kuşkusuz, Müslümanların bölgede azınlık konumuna gelmeleridir. Dolayısıyla Cemaat-i İslamiyeler birer azınlık örgütlenmesi olarak ortaya çıkmış ve sadece dinî işlerin yürütülmesini değil, aynı zamanda da azınlık konumundaki Müslümanların dinî kimliklerinin de korunmasında önemli rol oynamışlardır. Göz önünde tutulması gereken ikinci etken ise, Osmanlı Devleti'nin çekilişinden sonra Balkanlar'a söz sahibi olan idarelerin, bölgedeki farklı dinlerin her birinin mensuplarına eşit mesafede duracak ve kapsayacak şekilde din işleri ve dinî teşkilatlarına ilişkin kanunlar yayınlamasıdır. Bu kanunlar da Müslümanların diğer dinî gruplara, özellikle de Hristiyanlarınkine benzer bir hiyerarşik yapılanma oluşturmalarına doğrudan veya dolaylı bir şekilde tesir etmiştir.

Müslümanların dinî teşkilatları çeşitli vesilelerle yerel düzenlemelere ve hatta çalışmamızda da ele aldığımız 1881 tarihli '*Rumeli-i Şarki Cemaat-i Müslimesi Hakkında Talimat*' ve 1885 tarihli "*Yunanistan ve Romanya ve Sırbije ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemaat-i İslamiyyenin Hususat-ı Mezhebiyeleri Hakkında Canib-i Şeyhülislami'den Kaleme Alınan Talimat*' gibi Meşihat tarafından, dolayısıyla da Osmanlı Devleti'nce hazırlatılan metinlerde tanımlanmışsa da; bu, onların hem bağlı oldukları idareler hem de Osmanlı tarafından özerk bir yapıda değerlendirilmeleri için uzunca bir müddet

geçmesine engel olamamıştır. Antlaşmada her ne kadar bölgede yaşayan tüm dinî grupların kendi iç yapılarına karışılmayacağı ve dinî liderleri ile ilişkilerini koruyacaklarına dair teminat verilmişse de, durum bunun tersi olmuştur. Nitekim Berlin Antlaşması'nda özellikle altı çizilen bir husus olan “*dinî grupların liderleriyle ilişkilerine engel olunmayacağı*” ifadesi, Müslümanlar söz konusu olduğunda, dinî bir ihtiyaç/gereklik yerine güvenlik meselesi olarak algılanmış ve bu bağı kesebilmek için türlü girişimde bulunulmuştur. Savaş sonrasında bölgede varlıklarını sürdürmeye çalışan Müslümanların; din işleri, özellikle de vakıflarının idaresi, eğitim kurumlarının durumu ve din görevlilerinin atanması gibi konularda pek çok sorunla karşılaştığı ve bunların çözüme kavuşturulabilmesi için Osmanlı Devleti'ne başvurmak da dâhil olmak üzere girişimlerde buldukları arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir.⁸⁴ Balkanlar'da Cemaat-i İslamiyelerin ilk oluşumlarındaki duruma ışık tutmayı hedefleyen makalemizin kapsamı dışında kalan bu belgelerin ilerleyen çalışmalarda incelenmesi, umut ediyoruz ki, bölgedeki Müslümanların yeni idarelerine karşı reaksiyonları ve bunların sonuçlarını görebilmek konusunda faydalı olacaktır.⁸⁵

⁸⁴ Örn. Şarki Rumeli için: BOA, A.MTZ.(04) 91/46 (8 Muharrem 1321/6 Nisan 1903), Bulgaristan için: Y.A.HUS 314/52 5 Cemaziyelahir 1312/4 Aralık 1894), A.MTZ.(04) 113/6 (1 Muharrem 1322/ 18 Mat 1904), Romanya için: HR.HMŞ.İŞO 112/14 (8 Ks 1329), HR.SYS 2713/13 (31.10.1919); Karadağ için: HR.HMŞ.İŞO 107/27 (5 Ke 1328).

⁸⁵ Söz konusu metinlerin detaylı analizleri, yazarın “Balkan Müslümanları ve Cemaat-i İslamiyeler” konulu ve yayın aşamasında bulunan çalışmasında ele alınmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

(Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

A.MTZ.(04): 91/46, 8 Muharrem 1321/6 Nisan 1903; 107/38, 14 Ramazan 1321/4 Aralık 1903; 113/6, 1 Muharrem 1322/ 18 Mat 1904; 182/38, 12 Zilkade 1321/30 Ocak 1904.

A.MTZ (RŞ): 8/4, 16 Rebiülahir 1311/27 Ekim 1893.

HR.HMŞ.İŞO: 107/27, 5 Ke 1328; 112/14, 8 Ks 1329.

HR.SYS: 2713/13, 31.10.1919.

Y.A.HUS: 314/52, 5 Cemaziyelahir 1312/4 Aralık 1894.

Eserler

Actenstücke in Orientalischen Angelegenheiten, Präliminarfriede von San Stefano. Congress-Protokolle und Vertrag von Berlin, Druck und Verlag der K.K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien 1878.

ADIYEKE, Ayşe Nükhet, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: 'Cemaat-i İslamiyeler' 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, Ankara 2001.

AHMED MİTHAT, *Zübdetü'l-Hakayık*, İstanbul 1295.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Fatih Sultan Mehmed'in Teşkilat Kanunnamesi", *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, 1. Kitap, Fey Vakfı, İstanbul 1990.

AYDIN, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, TTK, Ankara 1992.

AYDIN, Mithat, *Balkanlarda İsyân: Osmanlı-İngiltere Rekabeti Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

_____, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe, İstanbul 2008.

BABUNA, Aydın, *Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.

Berlin Abidnamesi: Ayastefanos, Berlin, Kıbrıs Muahedemeleri, Karabet Matbaası, İstanbul 1324/1908.

Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir, Matbaa-i Amire, İstanbul 1298/1880.

BİNARK, İsmet (ed.), *Bosna - Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992.

BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.

- Documents Diplomatiques, Affaires d'Orient, Congrès de Berlin, Affaires Étrangères, Imprimerie Nationale, Paris 1878;*
- EREN, Halit, *Batı Trakya Türkleri*, İstanbul 1997.
- ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, TTK, Ankara 1953.
- FURAT, Ayşe Zişan, *Gayr-i Müslim Bir İdare Altında Müslümanların Din Eğitimi, Avusturya-Macaristan Dönemi Bosna, (1878-1918)*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2013.
- GÜNAY, H. Mehmet, *Osmanlı Sonrası Bulgaristan Türklerinin Dinî Yönetimi ve Özel Yargı Teşkilatı*, Rumeli Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2006.
- HAUPTMANN, Ferdo, *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za Vjersku i Vakufsko-Mearifsu Autonomiju*, Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967.
- İBRAHİM, Nuredin, *Dobruca'daki Müslüman Topluluğu Manevi Hayatından Sayfalar: Dini Hayatı ve Ana Dilde Eğitim*, Ex Ponto, Costanta 1999.
- IMAMOVIĆ, Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878. do 1914.*, Magistrat i Pravni Fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2007.
- KARAL, Enver, *Osmanlı Tarihi*, VII, 6. Baskı, TTK, Ankara 2003 ve VIII, 6. baskı, TTK, Ankara 2007.
- KARČIĆ, Fikret, *The Bosniaks and the Challenges of Modernity, Late Ottoman and Hapsburg Times*, el-Kalem, Sarajevo 1999.
- KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik, İstanbul 2004.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu'daki Amerika*, 3. Baskı, İmge, Ankara 2000.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983.
- McCARTHY, Justin, *Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, 2.baskı, Etkileşim, İstanbul 2008.
- Muabedat Mecmuası*, V, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1298/1880.
- NAKIČEVIĆ, Omer (haz.), *Istorijski razvoj institucije Rijasetu*, Rijaset Islamske Zajednice u RBiH, Sarajevo 1996.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri, 1840-1880*, 2. Baskı, TTK, Ankara 2011.
- ÖZCAN, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, TTK, Ankara 2012.

- POPOVIĆ, Aleksandre, *L'Islam balkanique, Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Harrassowitz, Wiesbaden 1986.
- Rumeli-i Şarki Cemaat-i Müslimesi Hakkında Talimat Suretidir*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1298/1881.
- Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina Erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen (1878-1880)*, Kaiserlich- Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien 1880.
- SCHMİD, Ferdinand, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Verlag von Veit & Comp, Leipzig 1914.
- SERTOĞLU, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı*, VI, TTK, Ankara 2011.
- Štatut za autonomnu upravu, islamski vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1909.
- TURAN, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, TTK, Ankara 1998.
- Turkey. No.39 (1878), Correspondence Relating to the Congress of Berlin with the Protocols of the Congress*, Harrison and Sons., London 1878.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, II, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, 2. baskı, TTK, Ankara 1987.
- ÜLKÜSAL, Müstecib, *Dobruca ve Türkler*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966.
- VRANKIĆ, Petar, *Religion und Politik in Bosnien und Herzegowina (1878-1918)*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, München, Wien, Zürich 1998.
- WRIGHT, Herbert F. (ed.), *Constitutions of the States at War, 1914-1918*, Government Printing Office, Washington 1919.
- YAKUT, Esra, *Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- Yunanistan ve Romanya ve Sırbije ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemaat-i İslamiyyenin Hususat-ı Mezhebiyeleri Hakkında Canib-i Şeyhülislami'den Kaleme Alınan Talimatdır*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1302/1885.

Tezler

- BAĞIRGAN, Sedat, *Osmanlı Basınında 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2008.
- DEMİRHAN, Hasan, *İngiltere'nin Balkan Politikası ve Yunanistan*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.

DEMİROĞLU, Hasan, *Rus Kaynaklarına Göre Rusya'nın Balkan Siyaseti: Ortodoks Birliği ve Panislavizm (1856-1878)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.

Makaleler

AYDIN, Mithat, “Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)’nda Panislavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ’ın Rolü”, *Belleten*, c. LXIX, S. 256, Ankara, Aralık 2005, s. 913-935.

_____, “Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı (1876)’nın Yeri”, *Ankara Üniversitesi D.T.C.F Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXV, S.39, Ankara 2006, s. 101-115.

_____, “Diplomasi Oyununda Aktörler ve Figüranlar: Berlin Kongresi’nde Büyük Devletler ve Bulgaristan”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, II, ed. Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik, Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi, Sakarya 2013, 771-812.

BOZKURT, Abdurrahman, “Fransa’nın Osmanlı Devleti’ndeki Katolikleri Himaye Hakkı ve Bunun Sona Ermesi”, *Tarih Dergisi*, S. 52 (2010/2), İstanbul 2011, s.123-150.

ÇAKMAK, Zafer, “1875 Hersek İsyanı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, Elazığ 2003, s. 241-254.

ÇAKMAK, Zafer, “Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Bosna-Hersek’in İşgali ve Sonrasında Osmanlı Devleti ile Yaptığı Anlaşma”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, S. 4, Elazığ 2003, s. 16-20.

EKŞİ, Ahmet, “Büyük Ali Haydar Efendi (Nasuhizade) (1837-1903)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 6, İstanbul 2005, s. 115-118.

FANNING, William H. W, “Parish”, *The Catholic Encyclopedia*, ed. Charles G. Herbermann et al., The Encyclopedia Press, New York 1913, VII, s. 499-500.

FURAT, Ayşe Zişan, “A Cultural Transformation Project: Religious and Educational Policy Of Austro-Hungarian Empire in Bosnia (1878-1918)”, *Balkans and Islam: Encounter-Transformation-Discontinuity, Continuity*, ed. Ayşe Zişan Furat, Hamit Er, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2012, s. 63-84.

GÖLEN, Zafer, “Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek’te XIX. Yüzyıldaki Siyasî Olaylar”, *Belleten*, c. LXXIV, S. 270, Ankara, Ankara 2010, s. 421-475.

GÜNAY, H. Mehmet, “Osmanlı Sonrası Bulgaristan’da Cemaat-i İslamiyelerin Merkezi Yönetimi ve Müessesat-ı Diniye ve Vakfiye Müdürlüğü”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, 31 Mayıs - 1 Haziran 2007, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi, Isparta 2007, s. 541-550.

HAFIZ HASAN SANİ, “Bulgaristan Müftülükleri”, *Sırat-ı Mustakim*, S. 85, 1910, 125-127.

- İPŞİRLİ, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 139-279.
- KARČIĆ, Fikret, "The Office of Ra'īs al-'Ulamā' Among the Bosnians (Bosnian Muslims)", *Intellectual Discourse*, S. 5/2, Malaysia 1997, s. 109-120.
- KARPAT, Kemal, "1878 Sonrasında Güneydoğu Avrupa'da Ulusçuluğun Toplumsal ve Siyasal Temelleri: Bir Yeni Yorum", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, çev. Recep Boztemur, İmge, Ankara 2004, s.197-242.
- KARPAT, Kemal, "Balkan Müslümanlarının Medeni Hakları", *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, çev. Recep Boztemur, İmge, Ankara 2004, s. 283-314.
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin, "Bulgaristan Müslümanlarının Dini Teşkilatlarını ve Kurumlarını Düzenleyen Nizamname", *Vakıflar Dergisi*, S. 24, Ankara 1994, s. 307-352.
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin, "Bulgaristan'da Cemaati İslamiye ve Vakıf Kurumları", *Vakıflar Dergisi*, S. 25, Ankara 1995, s. 297-308.
- NUZA, Fehmi, "Bosnalıların Avusturya İşgal Ordusuna Karşı Mukavemetleri", *Türk Kültürü*, S. 24, Ankara 1986, s. 58-66.
- SEYFELİ, Canan, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1847-1918)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S. 52/2, Ankara 2011, s. 157-190.
- YAKUT, Esra, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 3/1, Eskişehir 2003, s. 33-54.

